

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਸਰੂਪ

ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲੜਕੀਆਂ,

ਭੋੜੀਆ ਖੇੜਾ, ਫਤਿਹਾਬਾਦ

Email: professor.sukhwinder@gmail.com f

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਂ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ 1604 ਈ. ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਪਾਠਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਸੰਕਲਿਤ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਬਾਣੀ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਲੰਮੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪਾਠ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਬਾਣੀਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤਿਆਂ, ਖੇਤਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ, ਧਰਮ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਠਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਬਾਣੀ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਰਿਤਰ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਬਾਣੀਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਵਿੱਥ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ, ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ, ਜਗਤ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਇਸਦਾ ਇਹ ਸਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੀ ਇਸਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮੂਹ ਖੇਤਰੀ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਖਰੇਵੇਂ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮਹਾਂ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੇ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਉਦਾਰ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੂਹ ਬਾਣੀਕਾਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੇਕੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨ-ਦੇਹੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਸੁਮੇਲ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਉਦਾਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵ-ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਿਆਂ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਜਗਾਇਆ। ਸਮਕਾਲੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ-ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁਕਤੀ-ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਾਨਵਜਾਤੀ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਉਸ ਸਦੀਵੀ ਲੋਚਾ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ, ਤਸੱਦਦ, ਦਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਵਿਦਰੋਹ ਬਣ ਕੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਪਾਠਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੁੱਖੀ ਮਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਸ ਦਾ ਸਿਰਜਿਤ ਸੰਸਾਰ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਬਹੁਵਚਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਤੰਦਾਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਮੂਹ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਯਥਾਰਥ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ

ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਬਕਾਲੀ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪਾਠਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਵਨ ਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਤਸੱਵਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਲੱਛਣ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ? ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਧਰਮ-ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਗਿਆਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਪਵੇਗੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਰਗੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ।¹¹ ਮੁੱਢਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਜਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਲ ਪਾਵਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਵਨ-ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਾਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਾਵਨਤਾ ਕਿਸੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਗੁਣ ਹੈ ਜੋ ਸਹਿਵਨ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਸਰੋਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਆਸਥਾ, ਉਸਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਮ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਆਪਣੇ ਪਾਵਨ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਰਾ-ਮਨੁੱਖੀ ਹਸਤੀ ਜਾਂ ਹੱਦ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪਾਵਨ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਹੱਦ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਮਿੱਥ ਅਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕਤਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪਾਰਗਾਮੀ ਮਾਹੌਲ ਉਸਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਜਾਂ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਓਸੇ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨ ਰੋਬਰਟ ਸਟੋਕਮੈਨ (Robert Stockman) ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ : From a sociological point of view a text becomes scripture when a group of people begin to treat it as such, by venerating it and viewing its authority as superhuman ਅਰਥਾਤ ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਠ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪਾਵਨ-ਪਾਠ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਇਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਰਾ-ਮਨੁੱਖੀ ਹਸਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰਾ ਰੂਹਾਨੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਪਣੇ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਲ ਪਰਤਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਸਮੇਤ ਅਤੀਤਕਾਲੀ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਰਬਕਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਸਮਕਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਥਾਨਕ ਹਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਵਕਤੀ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੀਤਾਂ-ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਚਿਹਨਕੀ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਜੁਥਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ¹² ਉਚਿਤ ਹੈ, ਅੱਖਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਵਨ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਨਿਵਾਰੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਛੁਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬਕਾਲੀ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਨਾ ਉਚਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਇਸ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਵ-ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਧਰਮ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਧਰਮ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਰਮ ਹਨ-ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਰਮ ਹਨ-ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ, ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਵ-ਧਰਮ ਅਰਥਾਤ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਾਵਨ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਮੂਲਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੈਦਿਕ/ਆਰੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ-ਸ਼ਰੂਤੀ ਅਤੇ ਸਿਮਰਤੀ। ਪਹਿਲੇ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਰੂਤੀ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਵੇਦ-ਰਿਗਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ ਅਤੇ ਅਥਰਵਵੇਦ-ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਗਵੇਦ ਸੱਭ ਤੋਂ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਰਚਨਾ 1500 ਈ . ਪੂ. ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਮਿਥੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਬਾਹਮਣ, ਆਰਣਯਕ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸਦ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਵਨ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ ਅਪੇਰੂਸ਼ੇਯ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਕਿਸੇ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਭਿੰਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਲੋਂ ਦੈਵੀ ਆਵੇਸ਼ ਦੇ ਛਿਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰ-ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਜਾਂ ਕਵੀ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸ਼ਰੁਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੇਦ-ਵਾਣੀ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਿੱਦ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਦੈਵੀ ਹੋਂਦ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਏ ਪਾਠ (revealed text) ਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਵਨ-ਪਾਠ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਨਾਤਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਰਗ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ 'ਸਿਮਰਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਨੇਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਮਹਾਕਾਵਿ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸ (ਰਾਮਾਇਣ ਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਨਾਤਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਰੁਤੀ ਅਤੇ ਸਮਿਤੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਜੇ ਰੁਤਬਾ ਸ਼ਰੁਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਉਹ ਸਮਿਤੀ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ :

Both sruti and smriti represent categories of texts that are used to establish the rule of law within the Hindu tradition. However, they each reflect a different kind of relationship that can be had with this material. Sruti is solely of divine origin and contains no specific concepts of law. Because of the divine origin, it is preserved as a whole, instead of verse by verse. With sruti, the desire is more towards recitation and preservation of its divine attributes and not necessarily towards understanding and interpreting the oral tradition like that found in smriti. ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਦਾ ਧਰਾਤਲ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਤਸੱਵਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮ ਸੱਚ ਜਾਂ ਪਰਮ-ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੋਂਦ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਵੀ ਹੈ। ਵੈਦਵਾਣੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪਰਮ-ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ ਅਪੇਰੂਸ਼ੇਯ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਉਸ ਪਾਰਗਾਮੀ ਰੱਬ (transcendent God) ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੰਦੇਸ਼-ਵਾਹਕ (ਪੈਗੰਬਰ) ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬੁੱਧਮਤ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਲੱਖਣ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਪਰਾ-ਸਰੀਰਕ ਹਸਤੀ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ।^{vi} ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਨਿਰੇਲ ਨੈਤਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਾਸਤਕ ਧਰਮ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਬੋਧ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਕੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੱਧ-ਆਰਗ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸ਼ਟ-ਮਾਰਗ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਰਗ ਨੈਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਭਟਕਣ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਇਸ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ) ਦੇ ਅੱਠ ਨੇਮ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਦੁੱਖ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਬੁੱਧਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਹਮਣਵਾਦੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ-ਪੱਧਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਰਮ ਯਥਾਰਥ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਮ-ਸੂਨਯ ਹੈ। ਮਰਨ-ਉਪਰੰਤ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਇਸ ਪਰਮ-ਸੂਨਯ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨਾਲ ਪਾਵਨਤਾ ਦਾ ਉਹ ਸੰਕਲਪ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਵਾਦੀ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਸਾਕਿਆ ਮੁਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਧੱਮਪਦ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨਮੇਲ ਬਚਨ ਹਨ। ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ atheistic ਧਰਮ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਇਸ

ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਨਜਿਠਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਾਵਨ-ਪਾਠ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਸਦੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਜਾਂ ਬਚਨਾਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਨ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਪਾਵਨਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਅਨੁਭਵ-ਸਿੱਧ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਬੁੱਧਮਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੇਵ-ਵਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਸਾਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ-ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ। ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਉਪਰ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਰਾਮ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਣ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਖਾਵਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸਤੋਂ ਉਲਟ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਰ ਅਤੇ ਅਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਤਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸੇ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਰਿਸ਼ੀ, ਮੁਨੀ, ਜੋਗੀ, ਜਤੀ, ਸ਼੍ਰਮਣ, ਬੋਧੀਸੱਤਵ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਪੈਗੰਬਰ ਵਾਂਗ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਨੇਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਵਾਲੇ ਸੰਦੇਸ਼-ਵਾਹਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਗੋਂ ਅਨੁਭਵ, ਆਵੇਸ਼ ਜਾਂ ਦਿੱਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਮੇਖ, ਮੁਕਤ ਜਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਅਪਵਾਦ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜੋ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਮਿਥ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਨੇਮ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।¹ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ (Judaism) ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਯਹੂਦੀ ਬਾਈਬਲ, ਤਨਖ (Yaniaka) ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗ ਹਨ-ਨੇਮ (Totah), ਪੈਗੰਬਰ (Nebi'im) ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ (Ketuvim)। ਇਹ ਪਾਵਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੈਗੰਬਰ ਮੂਸਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਮੁੱਢਲੇ 13 ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ (Genesis) ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਤਨ (Fall of Man) ਦੀਆਂ ਮਿਥਕ ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਯਹੂਦੀ ਕੌਮ ਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ, ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ, ਅਬਰਾਹਮ, ਇਸਹਾਕ, ਯਾਕੂਬ ਅਤੇ ਯੂਸਫ ਵਰਗੇ ਯਹੂਦੀ ਆਗੂਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਬਿਰਤਾਂਤ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਮਿਸਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹਿਜਰਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵੇਰਵਾਂ (Exodus) ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਸਰ ਦੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਫਰਉਨ ਵਲੋਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਢਾਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਮਿਸਰ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਸ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦੇਸ਼ਾਂ (commandments) ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿਨਾਈ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਰੱਬ ਯਹੋਵਾ ਵਲੋਂ ਮੂਸਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮ (Christianity) ਦਾ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ (Jesus Christ) ਹੈ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਈਬਲ ਅਖਵਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ-ਪੁਰਾਣਾ ਨੇਮ (The Old Testament) ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਨੇਮ (The New Testament)। ਪੁਰਾਣਾ ਨੇਮ ਯਹੂਦੀ ਬਾਈਬਲ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਸਮਾਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਮ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਦੀ ਆਮਦ ਬਾਰੇ ਭਵਿੱਖ-ਬਾਣੀਆਂ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਖੁਦ ਯਹੂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਮ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਨੇਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਮ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਸੀ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਨੇ ਮੂਸਾ ਦੇ ਦਸ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਆਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ) ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਸਮੂਹ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਨੇਮ ਵਜੋਂ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਿਆਂ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ-ਆਪਣੇ ਗਵਾਂਢੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰ ਕਰੋ- Love thy Neighbour as Thyself) ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਂਝੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਂਝੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਧਰਮ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਧਰਮ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਵਨਤਾ ਨੂੰ ਸੁਭ ਅਸੁਭ (ਨੈਤਿਕਤਾ) ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਰਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਧਰਮ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਭੂਮੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਇਸਲਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸੇਮੇ ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ

ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਰਮ ਹੈ ਜੋ ਇਸਦੀ ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨਾਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਕੁਰਾਨ ਹੈ ਜੋ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰੱਬੀ ਕਲਾਮ ਹੈ ਜੋ ਜਿਬਰਾਈਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਆਇਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਉੱਤੇ ਨਾਜ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ੁਦ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਆਇਤਾਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਚੇਤੇ ਕਰਨ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਇਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪਾਵਨ-ਪਾਠ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮਣੇ ਆਇਆ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਕੁਰਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਜਿਬਰਾਈਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਰਾਹੀਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਉੱਤੇ ਨਾਜ਼ਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸੀ। ਜਿਬਰਾਈਲ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਆਇਤਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੇਤੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦੀਆਂ। ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਾਮਣੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਵਿਕਲਪ ਹਨ-ਈਮਾਨ (ਯਕੀਨ) ਅਤੇ ਕੁਫ਼ਰ (ਬੇ-ਯਕੀਨੀ)। ਈਮਾਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਰੱਬ ਵਲ ਅਤੇ ਜੰਨਤ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਫ਼ਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸ਼ੇਤਾਨ ਵਲ ਅਤੇ ਦੇਜ਼ਖ਼ ਵਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਈਮਾਨ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਮਿਨ ਅਤੇ ਕੁਫ਼ਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਮਾਨਯ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੇਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਵੀ ਉਪਝੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਮੂਹ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰਬਕਾਲੀ ਸੰਦਰਭ ਵੀ ਆਪਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੱਥ ਵਿਚ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਸਪੇਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਾਇਆਂ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਸੁਮੇਲ ਦੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਤੇਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਸਾਡਾ ਮਨੋਰਥ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਬਣਾਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਦੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲੋਚਾ ਦਾ ਉੱਭਰਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਜੀਵੰਤ ਹੋਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰਾ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਗੋੜਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੂਲਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਉੱਭਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਾਵਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਧਾਰਮਿਕ ਆਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਿਮ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਮਿੱਥ ਸਿਰਜ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕਮੁੱਠ ਕਰਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਪਾਵਨਤਾ ਦੇ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਖ਼ੁਦ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ : ਪਰਮੇਸਰਿ ਦਿਤਾ ਬੰਨਾ ॥ ਦੁਖ ਰੋਗ ਕਾ ਡੇਰਾ ਭੰਨਾ ॥ ਅਨਦ ਕਰਹਿ ਨਰ ਨਾਰੀ ॥ ਹਰਿ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭਿ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰੀ ॥ ੧ ॥ ਸੰਤਹੁ ਸੁਖੁ ਹੋਆ ਸਭ ਥਾਈ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਪਰਮੇਸਰੁ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਸਭਨੀ ਜਾਈ ॥ ਰਹਾਉ ॥ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਈ ਤਿਨਿ ਸਗਲੀ ਚਿੰਤ ਮਿਟਾਈ ॥ ਦਇਆਲ ਪੁਰਖ ਮਿਹਰਵਾਨਾ ॥ ਹਰਿ ਨਾਨਕ ਸਾਚੁ ਵਖਾਨਾ ॥ ੨ ॥ ੧੩ ॥ ੧੧ ॥ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-੬੨੮) ਸੇਰਠਿ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਹ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਪੰਗਤੀਆਂ (ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਈ ॥ ਤਿਨਿ ਸਗਲੀ ਚਿੰਤ ਮਿਟਾਈ ॥ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦੈਵੀ ਆਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਬੋਲਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰਾ ਪਾਵਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ' ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਦਰਭ 'ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਪਰਮੇਸਰੁ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਸਭਨੀ ਜਾਈ' ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਪਰਮ ਧਰਾਤਲ (ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਮ) ਵਿਚੋਂ ਉਪਜ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਧੁਰੋਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਕੇ ਉਚਾਰੀ ਬਾਣੀ 'ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਆਵੇਸ਼ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ : ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥ ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਝ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ ਜੇਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥ ਸਰਮੁ ਧਰਮੁ ਦੁਇ ਛਪਿ ਖਲੋਏ ਕੂੜੁ ਫਿਰੈ ਪਰਧਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥ ਕਾਜੀਆਬਾਮਣਾ ਕੀ ਗਲ ਥਕੀ ਅਗਦੁ ਪੜੈ ਸੈਤਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥

ਮੁਸਲਮਾਨੀਆ ਪੜ੍ਹਹਿ ਕਤੇਬਾ ਕਸਟ ਮਹਿ ਕਰਹਿ ਖੁਦਾਇ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥ ਜਾਤਿ ਸਨਾਤੀ ਹੋਰਿ ਹਿਦਵਾਈਆ ਏਹਿ ਭੀ ਲੇਖੈ ਲਾਇ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥ ਖੂਨ ਕੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਵੀਅਹਿ ਨਾਨਕ ਰਤੁ ਕਾ ਕੁੰਗੂ ਪਾਇ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥ ੧ ॥ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਗੁਣ ਨਾਨਕੁ ਗਾਵੈ ਮਾਸ ਪੁਰੀ ਵਿਚਿ ਆਖੁ ਮਸੇਲਾ ॥ ਜਿਨਿ ਉਪਾਈ ਰੰਗਿ ਰਵਾਈ ਬੈਠਾ ਵੇਖੈ ਵਖਿ ਇਕੇਲਾ ॥ ਸਚਾ ਸੇ ਸਾਹਿਬੁ ਸਚੁ ਤਪਾਵਸੁ ਸਚੜਾ ਨਿਆਉ ਕਰੇਗੁ ਮਸੇਲਾ ॥ ਕਾਇਆ ਕਪੜੁ ਟੁਕੁ ਟੁਕੁ ਹੋਸੀ ਹਿਦੁਸਤਾਨੁ ਸਮਾਲਸੀ ਬੋਲਾ ॥ ਆਵਨਿ ਅਠਤਰੈ ਜਾਨਿ ਸਤਾਨਵੈ ਹੋਰੁ ਭੀ ਉਠਸੀ ਮਰਦ ਕਾ ਚੇਲਾ ॥ ਸਚ ਕੀ ਬਾਈ ਨਾਨਕੁ ਆਖੈ ਸਚੁ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸਚ ਕੀ ਬੋਲਾ ॥ ੨ ॥ ੩ ॥ ੪ ॥ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-੧੨੨) ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਈ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੈ ਪਰ ਆਵੇਸ਼ ਦੈਵੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀ “ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਈ ਜਾਂ ਸਚ ਕੀ ਬਾਈ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਬੋਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਜੇ ਗਿਆਨ ਹੈ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਬੋਲ ਨਾਲੋਂ ਉਚੇਰਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੇ ਕਥਨ-ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੋਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੇ ਗਿਆਨ ਕਰਾ ਰਹੇ ਹਨ ਉਸਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸਰੋਤ ਪਰਮ-ਹੋਂਦ (ਸਚ ਜਾਂ ਖਸਮ) ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਥਨ “ਸਚ ਕੀ ਬਾਈ ਨਾਨਕੁ ਆਖੈ ਸਚੁ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸਚ ਕੀ ਬੋਲਾਂ ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਜੇ ਬਾਈ ਉਚਾਰ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ ਅਪੇਰੂਸ਼ੇਯ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਈ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਕਥਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ :

1. ਇਹ “ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਈ ਹੈ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।
2. ਇਹ “ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਓਸੇ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
3. ਇਹ “ਸੱਚ ਕੀ ਬਾਈ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸੱਚ ਦੇ ਵੇਲੇ ਜ਼ਰੂਰ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਈ ਦਾ ਮਲ ਸੋਮਾ ‘ਧਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਧੁਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਹਿਵਨ ਹੀ ਦੈਵੀ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਆਸਥਾਵਾਨ ਪਾਠਕ/ਸਰੋਤੇ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਈ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਅਨਾਦਿ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ “ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਈ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵਾਚਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਮੰਨਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ। ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਲਾਹੀ ਕਲਾਮ ਜਾਂ ਇਲਹਾਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਰੱਬੀ ਕਲਾਮ ਜਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਪੈਗੰਬਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ) ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੈਵੀ ਆਵੇਸ਼ ਦੇ ਛਿੱਟਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਰੱਬੀ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਬ੍ਰਹਮ/ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਸਾਮੀ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪਰਮ-ਚਿਹਨ ‘ਅਲਾਹ’ ਪਰਾਤਪਰ (transcendent God) ਹਸਤੀ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਨਿਵਾਸ ਚੈਦਾਂ ਤਬਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸਦੇ ਵਿਪਰੀਤ (immanent) ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪਰਮ ਚਿਹਨ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ (immanent) ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਪਰਮ-ਸੱਚ (ultimate reality) ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਿਸਟੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਅਰਥਾਤ “ਘਟ-ਘਟ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਵੇਦ ਵਾਈ ਵਾਂਗ ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ ਅਪੇਰੂਸ਼ੇਯ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਇਸਦੀ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਉਂਜ ਵੀ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਈ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਾਮੀ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ (ਅਲਾਹ) ਸੰਕਲਪ ਨਾਲੋਂ ਨਿਰਗੁਣ-ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਵਚਤੇ ਗਏ “ਸਚ ਕੀ ਬਾਈ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵੀ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜਦੋਂ ਸਚ ਕੀ ਬਾਈ ਪਾਵਨ-ਪਾਠ ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਈ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ-ਲੇਗੁ ਜਾਨੈ ਇਹੁ ਗੀਤੁ ਹੈ ਇਹੁ ਤਉ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰ ॥ ਜਿਉ ਕਾਸੀ ਉਪਦੇਸੁ ਹੋਇ ਮਾਨਸ ਮਰਤੀ ਬਾਰ ॥ ੩ ॥ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-੩੩੫) ਇਥੇ ਗੀਤ ਸ਼ਾਇਰੀ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਵਲ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮ ਬੀਚਾਰ ਆਖ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗੀਤ (ਜਾਂ ਕਾਵਿ) ਆਖੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਸ ਬਾਈ ਨੂੰ ਗੀਤ ਆਖਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ ਗੀਤ ਦੀ ਵਿਧਾ ਵਿਚ

ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੀਤ (ਕਾਵਿਕਤਾ) ਇਸਦੀ ਵਿਧਾਮੂਲਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੂਰੇ ਚਰਿਤਰ ਵਾਲੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਗੀਤ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰ ਵੀ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਠਗਤ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦਾ ਅਨੇਕਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਜੇ 'ਗੀਤ' ਦਾ ਤੱਤ ਇਸਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਤੱਤ ਇਸਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ (poetics) ਅਤੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ (theology) ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਸਥਾਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ-ਜਗਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਉ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਚਰਿਤਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਨਿਰਮਾਨਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਸਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕੋਈ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸੂਝ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਅਰਥ-ਸਿਰਜਣ-ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਰਹੱਸ ਫਰੋਲਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਉਪਰ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਇਹ ਪੜਾਉ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਧਰਮ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜੋ ਇਸਦੇ ਪਾਵਨ ਪਾਠ ਹੋਣ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਸੋਮਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠਗਤ ਸਰੂਪ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਾਲ ਤੁਰਕ ਅਤੇ ਮੰਗੋਲ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਾਮੀ/ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾਵਲੋਂ ਹਮਲਾਵਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਹਮਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਧਾੜਵੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਥੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀ ਵਰਗੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤੀ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਾਟੇ-ਧਾੜ ਹੋਏ ਰਾਜਪੂਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਖ਼ਿਰਕਾਰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਈਸਵੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਲਤਨਤ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ। ਪਹਿਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫੇਰ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਾਰਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਲਤਨਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। 1526 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਥੇ ਚਿਰਸਥਾਈ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸਦਾ ਦੌਰ ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ:

ⁱ ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ, ਬਾਣੀ ਵਿਵੇਚਨ, ਪੰਨਾ 76-85.

ⁱⁱ ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ, ਬਾਣੀ ਵਿਵੇਚਨ, ਪੰਨਾ 84

ⁱⁱⁱ ਦੇਖੋ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਪਨ

^{iv} ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ, ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 232

^v ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, (ਸੰਪਾ.), ਸਾਹਿਤ ਕੇਸ਼, ਪੰਨਾ 224

^{vi} ਦੇਖੋ, ਧਰਮਵੀਰ ਭਾਰਤੀ, ਸਿੱਧ ਸਾਹਿੱਤਯ।

^{vii} ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, (ਆਦਿ ਕਾਲ-ਭਗਤੀ ਕਾਲ), ਪੰਨਾ 27